

Inleiding

'De grootste duidelijkheid was voor mij altijd de grootste schoonheid.'
(Lessing)

Het was niet om nostalgische redenen dat ik dertig jaar geleden op de boekenmarkt van Deventer mijn eerste schoolwandkaart kocht. En ook de namen van de kaartenmakers - R. Bos en K. Zeeman - zeiden mij niet veel. Wist ik toen wel dat deze Bos niet de Bos van de Bosatlas was? Maar de schoolwandkaart van Gelderland (zie afbeelding) had de aantrekkingskracht van een direct begrijpelijke cartografische weergave van de eigen omgeving. En het was niet nodig om er vlak met de neus op te zitten. Ook op afstand bleef de cartografische uitstraling haar werk doen. Pas later zou ik erachter komen dat anderen - en niet de eersten de besten - dit effect al onder woorden hadden gebracht:

- 'Mit einem Minimum von Linien ein Maximum von Gedanken sagen.' (M. Eckert in *Die Kartenwissenschaft*, 1921)
- 'It has been my experience for many years that in cartographic things the clarity of graphic arrangement is identical to beauty.' (E. Imhof in het *Internationales Jahrbuch für Kartographie*, 1963)
- 'Verder is het bovenal mijn overtuiging, en niet alleen de mijne, dat wanneer de kaart als geheel voldoet aan genoemde criteria van snelle en duidelijke informatie-overdracht, de kaart onverbiddelijk voldoet aan esthetische eisen van schoonheid.' (A.J. Karssen in het *Kartografisch Tijdschrift*, 1977)

Met die aankoop van de schoolwandkaart van Gelderland was in ieder geval voor mij het hek van de dam.

Mijn groeiende verzameling schoolwandkaarten riep steeds meer vragen op en vroeg steeds dwingender om meer informatie. Maar boeken en tijdschriftartikelen over Nederlandse schoolwandkaarten bleken te schitteren door

afwezigheid. Deze kaarten zijn blijkbaar de ondergeschoven kindjes van de Nederlandse kaartenfamilie. Hoe anders te verklaren dat over zo'n bekend onderdeel van de Nederlandse (school)cultuur vrijwel niets is gepubliceerd. En hoe is anders te begrijpen dat deze muurbloempjes, die voor de cartografische kijk op de wereld van veel mensen bepalend zijn geweest, slechts sporadisch aangetroffen worden in openbare collecties. Maar wat is de reden van deze verwaarlozing? Hebben de Nederlandse schoolwandkaarten het misschien aan zichzelf te danken? Toegegeven, ze zijn meestal niet gedetailleerd en niet zeer oud en bevatten weinig versieringen en opsmuk. Smaken verschillen natuurlijk, maar het zou niet terecht zijn als dit de reden voor de verwaarlozing was. Want juist het weglaten van details en versieringen maakt de negentiende- en vooral de twintigste-eeuwse schoolwandkaart zo bruikbaar en duidelijk, en daarom zo aantrekkelijk. Het moet een combinatie van de volgende factoren zijn die de stiefmoederlijke behandeling kan verklaren:

- Schoolcartografie werd lange tijd als een inferieur soort cartografie beschouwd.
- De historische cartografie legde de bovengrens bij het jaar 1850, waardoor vrijwel alle schoolkaarten werden buitengesloten van wetenschappelijke studie.
- Ook het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap had vroeger blijkbaar andere zaken aan het hoofd. Keer op keer lezen we in het genootschapstijdschrift: 'Schooluitgaven worden in den regel niet besproken.'
- (Universiteits)bibliotheken, archieven en musea schaften schoolatlassen en zeker de lastig op te bergen schoolwandkaarten aan stokken in het verleden niet systematisch aan.

- De meeste schoolwandkaarten uit de negentiende en het begin van de twintigste eeuw zijn verloren gegaan.

Dit boek brengt een selectie van vijftig bijzondere Nederlandse schoolwandkaarten voor het voetlicht. De achtergrond van sommige uitzonderlijke of raadselachtige schoolwandkaarten heeft de auteur al eerder uit de doeken gedaan in tijdschriftartikelen. Maar een groot deel van de selectie beleeft hier zijn première in de historische cartografie.

Schoolwandkaart van *Gelderland* van Bos en Zeeman uit 1953 (vierde druk).

OVER HANDKAARTEN, WANDKAARTEN EN SCHOOLWANDKAARTEN

Het is jammer dat de term handkaart in het kaartspel een ingeburgerde term is, maar niet in de Nederlandse cartografie. Zoals ook het geval is met de term wandkaart, geeft handkaart namelijk kort en krachtig aan met wat voor soort kaart we te maken hebben: een kaart van een niet te groot formaat (kleiner dan circa 100 x 120 cm) die bij

het gebruik in de handen kan worden genomen. In de *Multilingual dictionary of technical terms in cartography* (1973) komt de term nog voor als vertaling van de in de Duitse cartografie wel ingeburgerde term 'Handkarte' (Karte von Handgebrauchsformat), maar in het *Kartografisch woordenboek* (1991) zoekt men er tevergeefs naar. We zullen de term handkaart desondanks hieronder toch gebruiken.

De wandkaart is het niet handzame broertje van de handkaart. De term wandkaart is wel te vinden in het *Kartografisch woordenboek*: 'Kaart bestemd om aan de muur te worden gehangen, zodat deze door een grotere groep en van een zekere afstand gelezen kan worden. Om aan dit doel te beantwoorden moet de kaartinhoud sterk gegeneraliseerd zijn en de uitvoering van schrift, symbolen en kleuren dienovereenkomstig aangepast.' Een schoolwandkaart kan dan vervolgens eenvoudig gedefinieerd worden als een 'wandkaart bestemd voor onderwijsdoeleinden'. Deze wandkaartdefinitie is niet geschikt voor de doorgaans met details overladen, oude wandkaarten van voor ca. 1800, maar wel bruikbaar voor de negentiende- en twintigste-eeuwse schoolwand-

kaarten in dit boek. Zij gaat tevens het wijdverbreide misverstand tegen, dat elke kaart die aan een wand hangt ook meteen een wandkaart is. De 'uitvinding' van (school)wandkaarten met afstandswerking in de loop van de negentiende eeuw is in overeenstemming met het feit dat een onderscheid tussen handkaarten en wandkaarten voor 1800 vaak niet gemaakt werd.

Naast kaarten in atlassen, boeken, tijdschriften of andere publicaties, bestaan er los verschenen of zelfstandige kaarten. Deze kunnen als handkaart of als wandkaart uitgegeven zijn. Soms is een zelfstandige kaart in beide uitvoeringsvormen leverbaar. In bijgaande afbeelding is dit schematisch aangegeven. En net zoals de meeste negentiende- en twintigste-eeuwse atlassen schoolatlassen zijn, zijn de meeste wandkaarten uit deze periode schoolwandkaarten. De overlap tussen handkaart en wandkaart treffen we bijvoorbeeld aan bij sommige plattegronden en bij bepaalde kaarten van de Topografische Dienst (zoals de 'Overzichtskaart van Nederland' op de schaal van 1:250.000). In het geval van schoolwandkaarten geeft deze overlap echter geen verwarring. Deze zijn bedoeld om te worden opgehangen in scholen, en zijn ongeschikt voor handgebruik. Alleen in de eerste decennia van de negentiende eeuw was de scheidslijn tussen schoolwandkaart en schoolhandkaart niet altijd even duidelijk (zie hoofdstukken 1 en 2), maar dit zijn de uitzonderingen die de regel bevestigen.

Onderverdeling van zelfstandige kaarten in handkaarten en wandkaarten. Aangenomen is dat de meeste wandkaarten schoolwandkaarten zijn, en dat het aantal handkaarten veel groter is dan het aantal wandkaarten (de verhoudingen zijn geschat aan de hand van jaarlijsten van uitgegeven kaarten in *Brinkman's cumulatieve catalogus, 1850-1911*). In: *Bibliografie en foto-overzicht van de Nederlandse schoolwandkaarten 1801-1975* (Nijmegen, 2007).

OVER MONTEREN EN SAMENPLAKKEN

Een kaart die aan de muur gehangen kan worden, is daarom nog geen wandkaart. Echter, een wandkaart die *niet* aan de muur gehangen kan worden, zullen we toch maar een wandkaart blijven noemen, hoewel deze dus een zeer karakteristieke eigenschap van de wandkaart ontbeert: een ophangstelsel (bijvoorbeeld linnen en stokken) dat onlosmakelijk met de uit één of meerdere kaartbladen bestaande kaart verbonden is, zodat